

Foucault als neo-existentialist

Recensie van KAREN VINTGES (2003)

De terugkeer van het engagement. Amsterdam, Boom.

Michel Foucault was, toen hij in 1984 overleed, een van Frankrijks bekendste intellectuelen. Sindsdien is hij allerm minst in de vergetelheid geraakt. Het lijkt erop dat hij mettertijd tot de canon van twintigste-eeuwse filosofen zal behoren. Hoe Foucault onthouden zal worden, is nog niet beslist en hangt af van bijvoorbeeld de interpretatie van zijn late, nog wat minder bekende werk. Over dit late werk van Foucault gaat De terugkeer van het engagement van Karen Vintges, onlangs verschenen in de reeks Boom Essay. Vintges zoekt bij 'de late Foucault' steun voor een ethisch-spiriteel engagement dat kan voorzien in de ideologische leemte van de postmoderne tijd.

Vooralsnog blijft Foucaults naam vooral verbonden met 'de dood van de mens' en de 'disciplinerende macht'. In zijn late werk heeft echter een ingrijpende perspectiefwijziging plaatsgevonden. Scherp geformuleerd, met meer nadruk op de breuk dan op de mogelijke continuïteit, wisselt het perspectief van het maatschappelijk apparaat dat individuen disciplineert naar hoe indi-

viduen vrijheid kunnen vinden om hun eigen bestaan vorm te geven.

Deze wending laat zich illustreren met Foucaults houding ten opzichte van de Verlichting. In *Surveiller et punir* (1975) keert Foucault zich fel tegen het vrijheidsbegrip van de Verlichting. Hij betoogt dat sinds het verdwijnen van oude machtsvormen de bewegingsruimte van mensen niet is toegenomen. Modernisering leidt met het ontstaan van instituties namelijk tot nieuwe machtsvormen: de disciplinerende van ieders leefpatroon in school, ziekenhuis, leger en gevangenis. Maar een klein decennium later, in een tekst uit 1984 met de titel *What is enlightenment?*, geeft Foucault zichzelf uit als erfgenaam van Kant en de Verlichting. Een raadselachtige wending. Foucaults laatste boeken (*Histoire de la sexualité* 2 en 3: *L'usage des plaisirs* en *Le souci de soi*) geven een verrassende wending aan het project over de geschiedenis van de seksualiteit. Opmerkelijk is namelijk dat Foucault hierin voor het eerst expliciet over ethiek schrijft. De nieuwe thema's worden door Foucault samengebracht

onder de term 'bestaansessthetiek'.

Foucaults disciplineringsthese was controversieel, maar vond veel weerklank in een tijd waarin angst voor technocratie en bureaucratie wijdverbreid was. Inmiddels is zulk doemdenken uit de mode geraakt. En het lijkt alsof nu pas wordt ontdekt op welke wijze Foucault zelf ook het totalitaire karakter van zijn eigen machtsanalyses had losgelaten. Foucaults late werk is niet langer een aanhangsel, maar wordt het centrale onderwerp van steeds meer studies, zoals ook van *De terugkeer van het engagement*. Of de bestaansessthetiek veel oplevert en hoe de verhouding is tot Foucaults eerdere werk, zijn nog open vragen, goed voor spannende en actuele filosofie.

Het essay van Vintges opent met de door haar waargenomen teloorgang van het engagement. Ze moet concluderen dat het postmoderne denken 'in zijn pure vorm desastreus is geweest voor het praktisch politieke handelen van tal van maatschappelijke groeperingen' (20). De afgelopen twintig jaar heeft de postmoderne aanval op de grote verhalen geleid tot politieke desoriëntatie. Mensenrechtenactivisten, ontwikkelingswerkers en feministen weten niet meer 'wat te doen' en hebben hun acties opgeschort.

Het is duidelijk dat het Vintges spijt dat met het verlies van 'neutrale standdaarden' de activist en de intellectueel het zicht op 'de toestand als geheel' hebben verloren en zich alleen nog kunnen richten op *single issues* (24). Maar, stelt zij, grote vragen zullen altijd blijven. Er bestaat zoiets als een eeuwige ideologische dimensie (een voorwetenschappelijke behoefte aan wereldbe-

schouwing of ideologie) die Spinoza *imaginatio* noemde en die niet kan worden vervangen door wetenschap en ware kennis (11). Het probleem dat Vintges aan de orde wil stellen is: 'hoe vinden we een groot verhaal dat weer een positief antwoord geeft op de vragen die mensen zich onder invloed van het postmoderne denken zijn gaan stellen?' (25). Vintges knoopt daarvoor aan bij Foucault, omdat zijn werk een perspectief biedt dat 'post-postmodern' is: het is door het postmodernisme heen gegaan en wil vanuit die positie de normatieve leegte weer invullen. Het essay is vanaf dit punt min of meer een monografie over Foucault.

Foucault grijpt in zijn late werk terug op de filosofie van de Oudheid, die hij in het voetspoor van de Franse classicus Pierre Hadot opvat als 'levenswijze' en 'spirituele oefening'. In de Oudheid waren regels en wetten veel minder belangrijk en 'bestond ethiek voor een groot deel uit vertogen die bedoeld waren om ons behulpzaam te zijn bij het inrichten van ons eigen leven. Deze vertogen brachten een ethische relatie van het zelf tot zichzelf tot stand, een zogeheten *ethos*' (32). In de vertogen van de Oudheid waren technieken beschikbaar die individuen een 'vrijheid' boden om 'zichzelf als ethisch subject te creëren', reden waarom Foucault ze ook 'vrijheidspraktijken' noemt (32). In deze nauwe verbinding tussen filosofie en praktische levenswijze uit de oudheid zag Foucault mogelijkheden voor een actuele wijze van filosofie beoefenen. Deze boodschap in Foucaults werk laat zich volgens Vintges het best typeren als een pleidooi

voor een 'praktisch engagement zonder waarheid'.

De voorrang die de ethiek van de Oudheid toekende aan het persoonlijke *ethos* ten opzichte van voorschriften en wetten is een element dat Foucault graag zou zien herleven. Dit geldt niet voor het elitaire karakter van de Griekse ethiek, die immers maar voor een beperkt deel van de mannelijke bevolking bereikbaar was. Vrijheidspraktijken moeten overal beschikbaar komen waar machtsverhoudingen zijn versterkt tot overheersing. En ze zouden moeten worden gedemocratiseerd, dat wil zeggen voor iedereen toegankelijk worden gemaakt. Vintges ziet hier bij Foucault 'aanzetten voor een ethisch universalisme', dat ze 'zou willen articuleren als de eis van toegang tot vrijheidspraktijken voor allen' (60).

Nog op een heel andere manier wijst Vintges op de universele strekking van het pleidooi voor vrijheidspraktijken, namelijk door te laten zien dat, in tegenstelling tot het liberalisme, vrijheidspraktijken geen uitvinding van het seculiere Westen zijn. Bijvoorbeeld ook de islam en de Chinese filosofie kennen een ethisch-spirituele dimensie en daarmee een traditie van vrijheidspraktijken. Foucaults nadruk op het *ethos* biedt ingrediënten om zowel de opdringerigheid van het liberalisme als een verregaand cultuurrelativisme te overstijgen. Die ingrediënten 'kunnen worden gearticuleerd in de richting van een cross-cultureel ethisch universalisme dat staat voor het ondersteunen en uitbouwen van vrijheidspraktijken voor alle mensen in alle culturen, inclusief de westerse' (80).

In het slothoofdstuk van haar essay geeft Vintges aan hoe de door Foucault geïnspireerde terugkeer van het engagement maatschappelijke bewegingen zou kunnen revitaliseren. Dat de directe relatie tussen theorie en werkelijkheid op losse schroeven is komen te staan, hoeft volgens Vintges niet te leiden tot een crisis in het engagement van intellectuelen. Het engagement moet zijn gelegen in het 'totaal van zijn leven en werk', waarin altijd al bepaalde waarden worden onderschreven en naar voren worden gebracht (104). Zonder waarheid, maar door bewust een ethisch-spiritueel engagement aan te gaan, valt er nog wel degelijk heel wat te doen. 'Het engagement van intellectuelen houdt zo bezien in dat zij zich met hart en ziel inzetten voor hun werk en daarvoor de verantwoordelijkheid nemen door dit zo veel mogelijk te presenteren en toegankelijk te maken'. En ze voegt toe: 'Politieke stellingnamen inzake "grote" kwesties maken daarbij gewoon onderdeel uit van hun werk' (105). Toegespitst op het feminisme stelt ze dat er afstand moet worden gedaan van een ware vrouwelijke identiteit als theoretisch uitgangspunt. Het lijkt haar 'verkiezlijker dat de vrouwenbeweging zich organiseert namens een *ethos* dat vrouwzijn affirmeert maar tegelijk opnieuw "schept"'. Dit zou volgens haar 'neerkomen op een "realistisch-kritisch feminisme", dat aansluit bij de bestaande identiteiten van vrouwen maar dat van daaruit nieuwe culturele alternatieven aandraagt' (100-101).

De inzet van Vintges' essay is een nieuw perspectief op ethiek en maatschappelijk activisme, een nieuw groot

verhaal, voorbij de desoriëntatie van het postmodernisme. Het 'postmoderne denken' lijkt ze te ervaren als een verwarrend gedachtegoed dat ons tegen onze wil wordt opgedrongen. Maar zou de desoriëntatie verdwijnen met een sluitende theorie die stelt dat het goed is om ergens voor te staan? De vraag voor welke zaken zij dan stelling zou nemen, komt in het essay nauwelijks aan bod. Ze benadert deze vraag alleen zijdelings als het over het feminisme gaat. Het is interessant om te bedenken dat Foucault in zijn carrière de omgekeerde weg heeft gevolgd. In de jaren zeventig was hij voortdurend betrokken bij politieke acties, terwijl zijn theoretisch werk uit die tijd vooral tot desoriëntatie aanleiding gaf. De latere perspectiefwijziging brengt weliswaar zijn theoretisch werk in een gemakkelijker verhouding met het activisme, maar ook dan niet in de vorm van een groot verhaal dat de inhoudelijke richting voor maatschappelijke actie aangeeft.

Hoe het ook zij, voor Vintges is de desoriëntatie het uitgangspunt en zij kiest ervoor om daar een filosofische oplossing voor te zoeken. Zij zoekt die bij Foucault, maar put op cruciale momenten ook uit de filosofie van Simone de Beauvoir, het onderwerp van haar promotie. Op de slotpagina's karakteriseert ze dan haar eigen werk als volgt: 'In zijn ultieme vorm komt het hier bepleite perspectief neer op een neo-existentialistische ethiek' (106). De hulp van Foucault, die ze meer dan De Beauvoir ziet als een 'denker van deze tijd' (66), stelt Vintges in staat het existentialisme van De Beauvoir te actualiseren.

Of het existentialisme en Foucault een geslaagde combinatie opleveren, is wel de vraag. Vintges' neo-existentialistische lezing van Foucault wekt op een aantal punten verbazing. Zij meent, bijvoorbeeld, dat het werk van Foucault nog onvoldoende is geplaatst in zijn historische context van het Franse existentialisme en het werk van Hadot, die 'zelf gevormd is door het Franse existentialisme' (64). Ze gaat zover te stellen dat Foucaults bestaanskunst beter kan worden begrepen uit het werk van Hadot, dan uit Foucaults eigen werk. Volgens Hadot overdrijft Foucault het individuele, esthetische aspect van de ethiek van de Oudheid. En Vintges meent daarom dat Foucaults werk gecorrigeerd moet worden met behulp van Hadot.

Dat Vintges het individueel-esthetische perspectief van Foucault uit de weg gaat, blijkt ook als ze citaten van Foucault interpreteert. Ze citeert bijvoorbeeld: 'Deze uitwerking van het eigen leven als een persoonlijk kunstwerk, ook al gehoorzaamde die aan collectieve regels, stond in het centrum, zo lijkt mij, van de ethische ervaring, van de ethische wil in de klassieke Oudheid' (41, cursivering door Vintges). Wat is de hoofdzin: dat een houding tegenover jezelf mogelijk is alsof het een kunstwerk is, of dat een gemeenschappelijk kader met collectieve regels beschikbaar is? Vintges kiest voor de tweede mogelijkheid, de nadruk op de collectiviteit, en leest van daaruit Foucaults gehele werk.

Maar ligt het niet meer voor de hand dat Foucault met zijn individualistische perspectief toch echt breekt

met Hadot en de existentialistische ethiek? Foucault zoekt in zijn late werk naar een subjectiviteitservaring die de basis kan vormen voor een persoonlijke levenswijze. Hij bevraagt de subjectiveringswijze van individuen, de wijze waarop mensen hun cultuur en de processen van disciplineren daarin problematiseren. Het begrip *problematisering*, dat in Foucaults ethiek een belangrijke plaats inneemt, ontbreekt in Vintges' essay.

De terugkeer van het engagement, op Vintges' wijze, blijkt vergezeld te gaan van de terugkeer van de existentialistische notie van verantwoordelijkheid. Vintges bepleit een *ethos* met als voor naamste eigenschap 'bezieling', in de vorm van een diepgevoelde verantwoordelijkheid. Deze houding ontleent ze niet zozeer aan Foucault als wel aan De Beauvoir, voor wie ethisch engagement niet alleen een kwestie is 'van het op zich nemen van bepaalde waarden maar dit met hart en ziel te doen' (105). In het neo-existentialisme van Vintges is verantwoordelijkheid het tegengif tegen de onverschilligheid die altijd en overal dreigt sinds het einde van de grote verhalen en de teloorgang van het engage-

ment. Haar inzet lijkt vooral te zijn een ideologie te bieden die mensen ertoe noopt dat zij zich voor maatschappelijke ontwikkelingen zullen engageren. Deze moralistische inzet projecteert ze ook op Foucault. Maar het is toch aanmerkelijk dat Foucault met zijn bestaansethiek niet een uitweg zocht uit de vermeende onverschilligheid, maar uit disciplineren.

Wie Vintges' essay wil kunnen waarderen, moet met haar een voorliefde voor de ethiek van het existentialisme delen. Er is vast en zeker een publiek voor Vintges' pleidooi, maar dat zal nauwelijks te vinden zijn onder de lezers van Foucault, die ze met dit essay wel opzoekt. In haar essay blijft ontegenzeggelijk heimwee doorklinken naar tijden van protestacties en rotsvaste morele overtuigingen over hoe het beter moet. Haar interpretatie van Foucault als neo-existentialist biedt daarmee niet werkelijk het gezochte 'perspectief dat door het postmodernisme heen is gegaan'. Tijdens het langsgaan heeft ze haar hoofd afgevend: wel erlangs, maar niet echt erdoorheen.